

О. М. Веремейчик

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ЛЮБЕЧА X—XI ст.

Стаття присвячена старожитностям комплексу археологічних пам'яток Любеча X — початку XI ст., які представлені культурним шаром, поховальними комплексами і об'єктами (житловими, господарськими, оборонними) цього часу, а також знахідками скарбів та окремих монет.

Ключові слова: Любеч, історична топографія, X—XI ст.

Вивчення початкових етапів існування кожного давнього міста пов'язано з рядом ускладнень. Із одного боку, культурні шари раннього періоду не завжди насичені артефактами, що мають вузьку дату побутування, з іншого — ці шари найбільше пошкоджені пізніми перекопами, якщо життя міста не переривалося з часу його заснування. У повній мірі це відноситься до давнього Любеча, згадки про який рано потрапили на сторінки літописів (882 р.) (Лаврентьевская... 1962, стб. 23) та закордонних джерел (Константин Багрянородный 1991, с. 45). Розташування його вище Києва за течією р. Дніпро дозволяло контролювати один з найважливіших водних шляхів Давньої Русі.

Старожитності Любеча та його округи привертати увагу збирачів колекцій та археологів ще з кінця XIX ст. Саме у той період у Любечі відбулись археологічні дослідження курганних могильників під керівництвом В. Б. Антоновича у 1881 р. і М. Ю. Бранденбурга у 1888 р. (Антонович 1906, с. 28—31; Бранденбург 1908, с. 194—197). На початку XX ст. дослідження курганів Любеча продовжив М. К. Якимович (1907, л. 96—100).

Однак, тільки в середині XX ст. дослідники приділили увагу топографії Любеча та провели там незначні археологічні роботи на Замковій

Горі. У 1947 р. О. О. Попко обстежив Любеч та його округу, склав перші окомірні плани городищ та могильників (Попко 1947, с. 1—12). В. К. Гончаров у 1948 р. провів обстеження та невеликі розкопки в різних частинах Любеча — на Замковій Горі і посаді (Гончаров 1952, с. 134—138). І. І. Єдомаха та М. А. Попудренко у 1954 р. дослідили курган в ур. Високе Поле (Ясновская 1997, с. 172).

Упродовж 1957—1960 рр. у Любечі розгорнулися масштабні археологічні дослідження експедиції АН СРСР під керівництвом Б. О. Рыбакова, в результаті яких було майже повністю досліджене городище Замкова Гора (Рыбаков 1964, с. 21). Увага приділялась і вивченню інших частин давнього міста, а також обстеженню околиць Любеча. У складі експедиції працював загін під керівництвом С. С. Ширинського, який вивчав курганні старожитності Любеча у 1958 і 1960 рр. Уже 1962 р. він самостійно продовжив археологічні розкопки курганів в ур. Високе Поле та інших курганних груп в окрузі Любеча (Рыбаков 1958, с. 52—53; 1960, с. 86—94; Ширинский 1962, с. 1—6).

Надалі вивчення Любеча пов'язано з іменами чернігівських археологів. У 1989 р. О. В. Шекун обстежив Любеч (Шекун 1989, с. 23—25), а А. Л. Казаков протягом 1989—1990 рр. провів масштабні археологічні роботи на посаді (Казаков, Марченко 1993, с. 30—37; Казаков, Потапов 1991, с. 5—6).

Із 2009 р. у Любечі працює археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом автора статті. У результаті за 10 років роботи експедиції досліджені значні ділянки культурного шару Любеча на території Замкової Гори, посаду та городища Монасти-

рище а також обстежена територія комплексу пам'яток (Веремейчик 2018).

Практично під час всіх археологічних досліджень знайдені культурні шари X — початку XI ст. Старожитності Любеча цього періоду представлені скарбами дирхемів, поховальними комплексами та спорудами. Окрім того, важливе значення має розповсюдження на території давнього населеного пункту фрагментів кераміки X ст., що дозволяє з певною долею імовірності говорити про розміри Любеча в цей період.

Любеч не припиняв свого існування протягом всієї своєї історії, і найдавніша його частина постійно перебудовувалась, що призвело до значних пошкоджень, а інколи і до повного знищення давніших культурних нашарувань.

Для реконструкції історичної топографії Любеча X — початку XI ст. важливе значення мають географічні особливості місцевості та характеристика пам'яток, які містили матеріали X ст.

Любеч виник на високому (35—40 м над рівнем заплави) плато лівобережної тераси р. Дніпра, на відміну від більш низовинних ділянок, північніше та південніше населеного пункту. Любеч розташований на ландшафтах припіднятих хвилясто-балкових нахилених міжрічкових рівнин, складених лесовидними суглинками, а місцями — шаристими супісково-суглинковими відкладеннями, які залягають на морені (Атлас... 1991, с. 9).

Плато тераси на території Любеча прорізано ярами та промоїнами, які утворили велику кількість мисів та останців. Це, в свою чергу, робило цю ділянку найбільш придатною для спорудження оборонних споруд у середньовічній період. Із західного боку плато відрізано від основної частини глибоким та широким ярмом в ур. Духівщина, який представляє собою русло р. Гончарівки. Таким чином, укріплення поселення необхідно було споруджувати тільки з південного боку.

Комплекс археологічних пам'яток Любеча X ст. складається з городищ, посадів та курганних могильників. Городища розташовуються ланцюжком уздовж краю корінної тераси лівого берега р. Дніпра (рис. 1).

Найпівнічніше городище з цього ланцюжка знаходиться в ур. Лисиця (Лиса Гора), у північно-східній частині селища. Лиса Гора представляє собою підтрикутної форми мис, утворений лівим корінним берегом р. Дніпра і правим берегом р. Гончарівки, своїм гострим кутом направлений у південний бік. Гора має круті схили. Із напільного боку городище відрізане від плато ровом, за яким розташований вал. Рів городища Лисиця (ширина 12 м, глибина до 4 м) має трикутний профіль. За аналогією з укріпленнями Батурина, рови подібної форми робили у XVII ст. (Коваленко, Сытый 2008, с. 126). Чи існували укріплення у поперед-

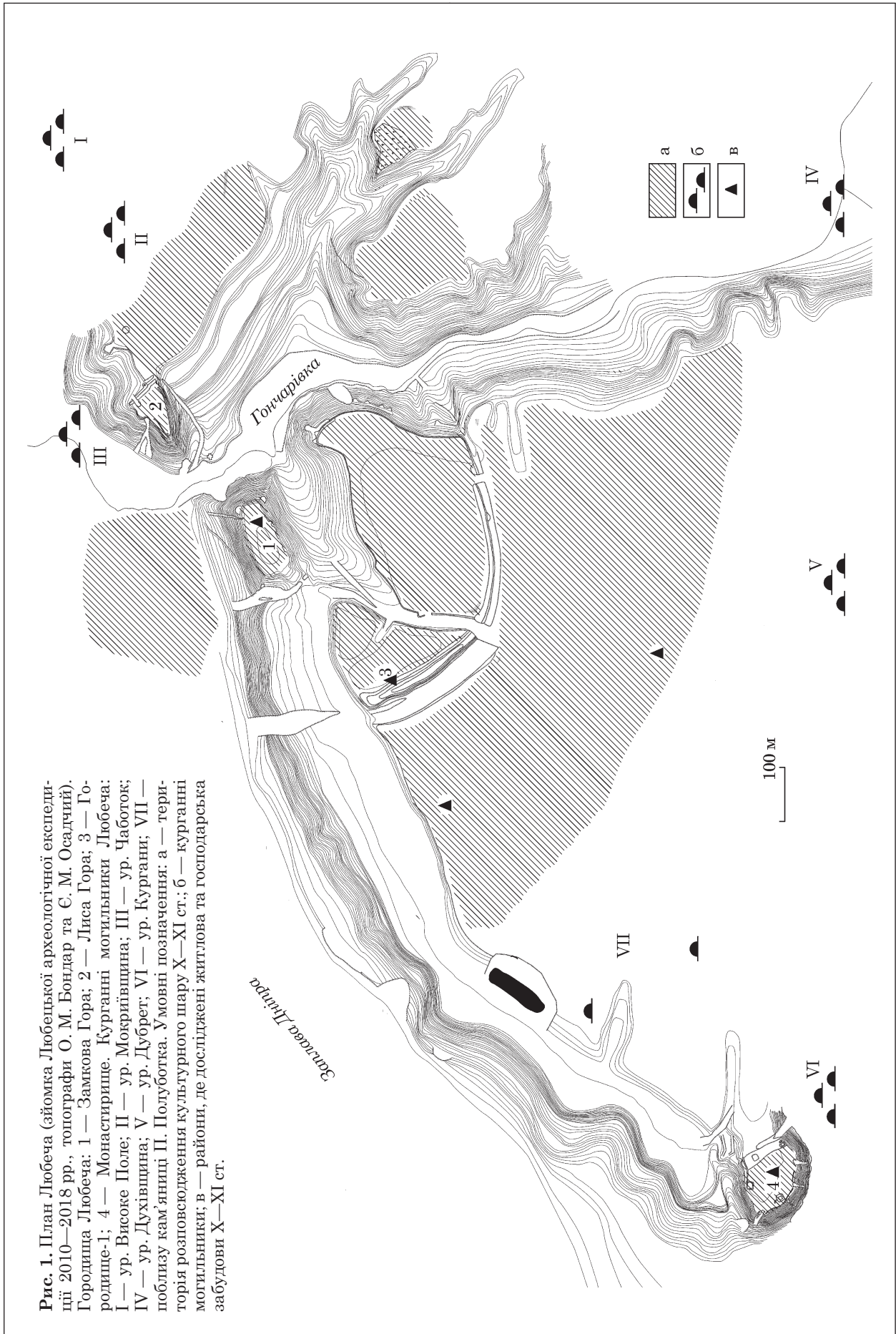
ній час з'ясувати неможливо, бо будівництво XVII ст. приводило до знищення попередніх оборонних споруд. Експедицією Б. О. Рыбакова був закладений розкоп на городищі, в якому знайдені фрагменти кераміки X—XII ст., безінвентарні християнські поховання та ліпна кераміка раннього залізного віку (милоградської культури) (Рыбаков 1960, с. 86). У 1989 р. на південний захід від городища О. В. Шекун виявив поселення (Лисиця) X—XIII ст. розмірами 60—130 × 340 м. Культурний шар X—XI ст. прилягав до східного боку городища (Шекун 1989, с. 25).

Південно-західніше Лисої Гори, на протилежному березі р. Гончарівки розташоване городище в ур. Замкова або Мазепина Гора (за Б. О. Рыбаковим — Замок), яке знаходиться в центральній частині сучасного селища, на останці лівого високого берега Дніпра. Останець розмірами 110 × 30—42 м орієнтований довгою віссю у напрямку північний схід—південний захід.

Висота сучасної площадки городища над рівнем заплави складає 35—36 м. В'їзд на городище шириною приблизно 20 м та довжиною 40 м розташований на південно-західному, похилому схилі останця. У 1958 р. та 2011—2012 рр. на городищі були досліджені три житлові споруди роменської культури X ст. (Рыбаков 1964, с. 21; Веремейчик 2014, с. 213).

На південний захід від Замкової Гори розташовані середньовічні міські укріплення, розділені улоговиною, що перетворюється у яр, який пролягає у напрямку р. Гончарівки. Цей яр оточує зі сходу останець, на якому знаходиться Замкова Гора. По дну яру з давнього часу проходила дорога, що вела на Поділ.

Південно-західніше Замкової Гори розташовані укріплення давньоруського часу (за Б. О. Рыбаковим — посад 1) (Рыбаков 1957, с. 24—34; 1958, с. 47—51). О. О. Попко, який обстежив Любеч і склав перші окомірні плани, назвав цю територію Городищем 1 (Попко 1947, с. 4). Він провів і шурфування, яке виявило значну насиченість культурного шару цієї ділянки артефактами, в тому числі X—XI ст. За О. О. Попком, це городище мало підтрикутну форму з двома валами та ровами (внутрішній та зовнішній). Дослідник відзначав, що внутрішній вал та рів проходили посередині городища, але через багаторічну оранку зберігся погано. При обстеженні цієї території у 2010—2011 рр. фіксувалися вже тільки рештки рову у вигляді неглибокої улоговини. Вал зовнішнього городища досліджувався впродовж 1957—1958 рр., коли були простежені два етапи будівництва цих укріплень. Нижній вал датований фрагментами гончарної кераміки X ст. У підосшви валу X ст. простежено культурний шар та залишки житла з пічкою X ст. (Рыбаков 1957, с. 24—34; 1958, с. 49). О. В. Шекун, обстежуючи це городище у 1989 р., виявив поряд з роз-

Рис. 1. План Любеча (зйомка Любечкої археологічної експедиції 2010—2018 рр., топографи О. М. Бондар та Є. М. Осадчий).
 Городища Любеча: 1 — Замкова Гора; 2 — Лиса Гора; 3 — Городище-1; 4 — Монастирище. Курганні могильники Любеча: I — ур. Високе Поле; II — ур. Мокривщина; III — ур. Чаботок; IV — ур. Духівщина; V — ур. Дубрег; VI — ур. Кургани; VII — поблизу кам'яниці П. Полуботка. Умовні позначення: а — територія розповсюдження культурного шару Х—ХІ ст.; б — курганні могильники; в — райони, де досліджені житлова та господарська забудови Х—ХІ ст.

копаною ділянкою валу фрагменти кераміки роменської культури та ранньогончарної Х ст. (Шекун 1989, с. 24).

Південні укріплення (за Б. О. Рибаківим — посад 2) були обстежені Любецькою експедицією протягом 2011—2012 рр. Укріплення розташовувалися південно-східніше від дороги, яка вела на Поділ, та представляли собою полігональну фортецю неправильної форми, яка мала площу приблизно 4,2 га (350 × 200 м), відокремлену від плато з південного боку напільним ровом (ширина 18—20 м, глибина, що збереглась до 1,5 м) та валом (ширина 16—20 м, висота, що збереглась до 2 м). При спорудженні середньовічної фортеці були вдало використані особливості рельєфу місцевості. Чи були під укріпленнями XVI—XVII ст. давньоруські фортифікаційні споруди, відповісти важко, оскільки ця частина Любеча мала щільну сучасну забудову та вивчалась тільки шляхом шурфування та візуально. Не виключено, що ця територія використовувалась у давньоруський час як відкритий посад, оскільки розташовувалась на відокремленій підвищеній ділянці мису лівого берега р. Гончарівки. Із підйомного матеріалу в цій частині Любеча походила значна кількість фрагментів гончарних посудин Х — початку XI ст. (Веремейчик, Бондар 2012, с. 15—16, 64).

Подібна кераміка була виявлена у результаті шурфування південно-західної частини посаду 2 у 2015 р. (Веремейчик, Бондар 2015, с. 25, 173). Територія розповсюдження культурного шару Х ст. не обмежувалась руслом р. Гончарівки. І з протилежного, правого боку глибокого русла, також виявлені фрагменти кераміки Х ст.

Південно-західніше і південніше фортифікаційних укріплень півколом розташовувався великий неукріплений посад, площа якого у Х — на початку XI ст. складала понад 20 га. У західній його частині А. Л. Казаков провів охоронні археологічні дослідження у 1989—1990 рр. на площі понад 2300 м², в результаті яких була виявлена щільна забудова цієї частини Любеча протягом Х—XVIII ст., у тому числі два житла з роменською та ранньогончарною керамікою (Казаков, Марченко 1993, с. 31—33).

Південно-західніше цієї ділянки, на території посаду давнього Любеча поблизу кам'яниці П. Полуботка, проводила археологічні роботи Любецька експедиція. У цій частині були виявлені залишки поховань Х — початку XI ст., здійснені за обрядом кремації на стороні та інгумації (?) в зрубній камері (Веремейчик, Бондар 2017, с. 7—8; Веремейчик, Бондар 2018b, с. 7—9).

Ланцюжок городищ на території сучасного Любеча завершує городище Монастирище, яке знаходиться за 1,1 км на південний—захід від городища Замкова Гора. Воно має овальну форму, розміри 80 × 65 м і розташоване на

мису лівого високого (понад 30 м) корінного берега р. Дніпра. Із напільного, північно-східного боку, воно відрізане від мису валом та ровом. Під час досліджень 2013—2015 рр. на городищі знайдені господарські об'єкти Х ст. та була випадково виявлена ціла гончарна посудина цього ж часу.

Північно-західніше городища Замкова Гора, під терасою, знаходився Поділ (ур. Подольниця). Скоріш за все, ця частина давнього міста ніколи не мала укріплень. Поділ підходив до давнього русла р. Дніпра (нині ур. Затон) де, вірогідно, розташовувалась гавань.

У 1958 р. в цій частині Любеча була знайдена візантійська монета. У звіті Б. О. Рибаків зазначено, що саме знахідка монети, фрагментів скляних браслетів, намиста, пряслиць із пірофілітового сланцю, речей з металу та кістки, а також кераміки у підйомному матеріалі послугували приводом для закладання ряду шурфів з метою визначення характеру культурних нашарувань у цій частині Любеча (Рыбаков, 1958, с. 64). У ряді шурфів була виявлена кераміка Х—XI ст., а також відзначено знахідки кераміки VIII—IX ст. (Рыбаков, 1958, с. 68). Однак, в ілюстративній частині звіту малюнки кераміки відсутні, що ускладнює її інтерпретацію. Точні розміри площі цієї частини давнього Любеча не визначені.

Окремо слід розглянути топографію курганних могильників Любеча. До теперішнього часу збереглась лише незначна частина відомих з XIX ст. курганів. Не дивлячись на те, що кургани досліджувались ще наприкінці XIX — початку XX ст. В. Б. Антоновичем, М. Ю. Бранденбургом та М. К. Якимовичем, вперше обстеження курганних могильників Любеча та складання планів деяких з них зробив О. О. Попко у 1947 р.

Він виділив 6 курганних груп, які були розташовані у центральній частині селища (ур. Дубрет), на Лисій Горі (ур. Мокриївщина), на північний захід від селища, у заплаві р. Дніпра (ур. Чаботок), у північній частині Любеча, на Високому Полі (ур. Коловороти), на схід від Любеча (ур. Духівщина) та в південній частині селища, поблизу Подольницької Гори (городище Монастирище), в ур. Кургани. У кожній з цих груп на середину XX ст. збереглося від трьох до шести курганів, окрім курганної групи в ур. Коловороти на Високому Полі (53 кургани), хоча дослідник відзначав, що раніше всі курганні групи були великими і склалися зі значної кількості курганів різних розмірів (Попко 1947, с. 9). За відомостями М. Ю. Бранденбурга (1908, с. 195), в урочищі Високе Поле нараховувалось понад 100 курганів.

Вірогідно, в давнину кургани напівкільцем, з невеликими розривами, оточували Любеч з півночі, сходу та півдня.

Нині збереглися кургани на Високому Полі, на сучасному цвинтарі та поодинокі поза його

Таблиця 1. Кількість досліджених поховань Х — початку ХІ ст. в Любечі

Дослідник, рік розкопок	Ур. Високе Поле	Ур. Мокріївщина	Ур. Чаботок	Біля кам'яниці П. Полуботка	Разом
В. Б. Антонович, 1881	9	4	2	—	15
М. Ю. Бранденбург, 1888	2	3	1	—	6
М. К. Якимович, 1907	2	—	—	—	2
І. І. Єдомаха і М. А. Попудренко, 1954	1	—	—	—	1
С. С. Ширинський, 1958, 1960, 1962	13	—	—	—	13
О. М. Веремейчик, 2015, 2018—2019	—	—	—	2	2
Разом	27	7	3	2	39

Таблиця 2. Обряд поховання у курганних групах Любеча

Курганна група	Кремація на стороні	Кремація на місці	Камерні поховання	Інгумація	Поховання не виявлені	Разом
Ур. Високе Поле	4	15	—	3	5	27
Ур. Мокріївщина	—	3	—	1	3	7
Ур. Чаботок	—	1	—	—	2	3
Біля кам'яниці П. Полуботка	1	—	1	—	—	2
Разом	5	19	1	4	10	39

межами, а також у центрі селища. Окрім того, розкопками 2017—2019 рр. були виявлені два поховання Х — початку ХІ ст. в центральній частині Любеча, неподалік від кам'яниці П. Полуботка. Вірогідно, це є залишки могильника, знищеного забудовою XVII—XVIII ст., але відомості про нього відсутні.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХІ ст. в різних курганних групах Любеча було досліджено 39 поховань Х — початку ХІ ст. 37 із них виявлені в результаті розкопок курганних груп у північній частині Любеча, проведених В. Б. Антоновичем, М. Ю. Бранденбургом, М. К. Якимовичем, І. І. Єдомахою і М. А. Попудренком та С. С. Ширинським, а два — завдяки дослідженням автора. (табл. 1). Найбільша кількість курганів розкопано в ур. Високе Поле (27). В інших групах досліджено від двох до семи поховань.

У 10 випадках в курганах не виявлено поховань. У попередніх публікаціях висловлювалося припущення, що це могли бути кенотафи (Ясновська 1997, с. 172). Дослідники цих курганів в окремих випадках зазначали, що поховання могли бути знищені попередніми розкопками (Антонович 1906, с. 30). Крім того, підвищення у заплаві р. Дніпра (ур. Чаботок) могли являти собою дюні підвищення, тому відносити всі кургани, які не містили поховань, до цього обряду навряд чи правомірно.

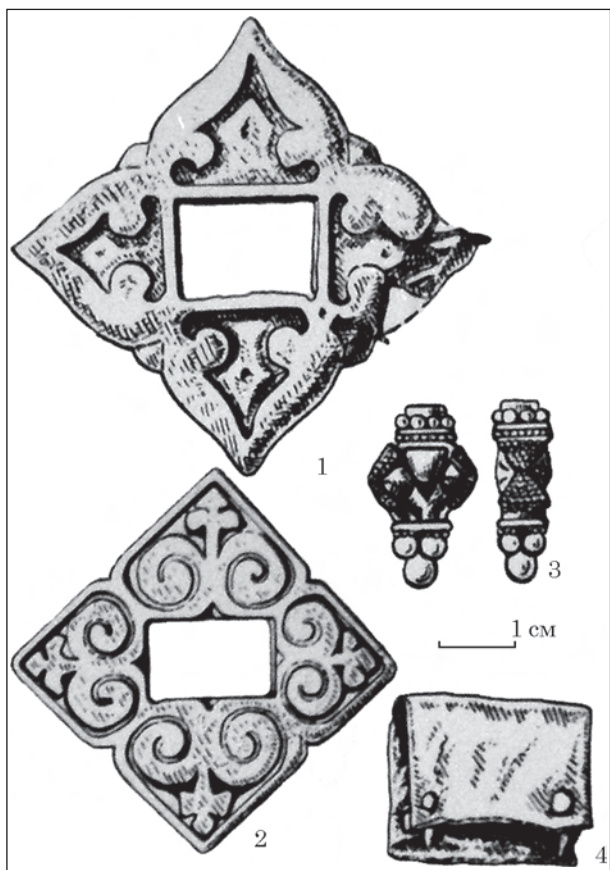
У курганній групі в ур. Високе Поле з розкопаних 27 курганів у 5 випадках поховання відсутні (табл. 2). Переважав обряд кремації на місці (15), але мала місце і кремація на стороні (4), а також інгумація (3). В ур. Мокріївщина переважав обряд кремації на місці (3). В одному кургані з кремацією на місці зафіксовано впускне, більш пізнє поховання. В трьох кур-

ганах поховань не виявлено. І в ур. Чаботок з трьох розкопаних курганів у одному випадку, вірогідно, було спалення на місці, а в інших двох поховань не виявлено.

Загалом, інвентар, зустрінутий у похованнях, нечисленний. Усі дослідники відзначали наявність гончарної або ранньогончарної кераміки. У жодному випадку не згадано ліпну. Серед речей зафіксовані ножиці для стрижки овець, намистини з гірського кришталю та скла, пряслице, гудзики з мідного сплаву, ромбовидні накладки клапана сумочки, фрагмент сережки «волинського типу», вудила з кістяними псаліями (тип Ів, за А. М. Кіричником: Кирпичников 1973, с. 15) (рис. 2; 3). На думку О. В. Комара (2012, с. 357), поховання, здійснені за обрядом спалення на стороні з вміщенням урни у верхній частині насипу, що зафіксовані в ур. Високе Поле, свідчать про наявність сіверянських традицій в середовищі давньоруського населення Любеча Х ст.

У курганній групі, розташованій поблизу кам'яниці П. Полуботка, були досліджені залишки двох поховань Х — початку ХІ ст. Насипи не збереглись. У пізніший час, у ХІІ—ХІІІ ст., на цій території існував ґрунтовий могильник з християнськими безінвентарними похованнями (Веремейчик 2015, с. 280—281).

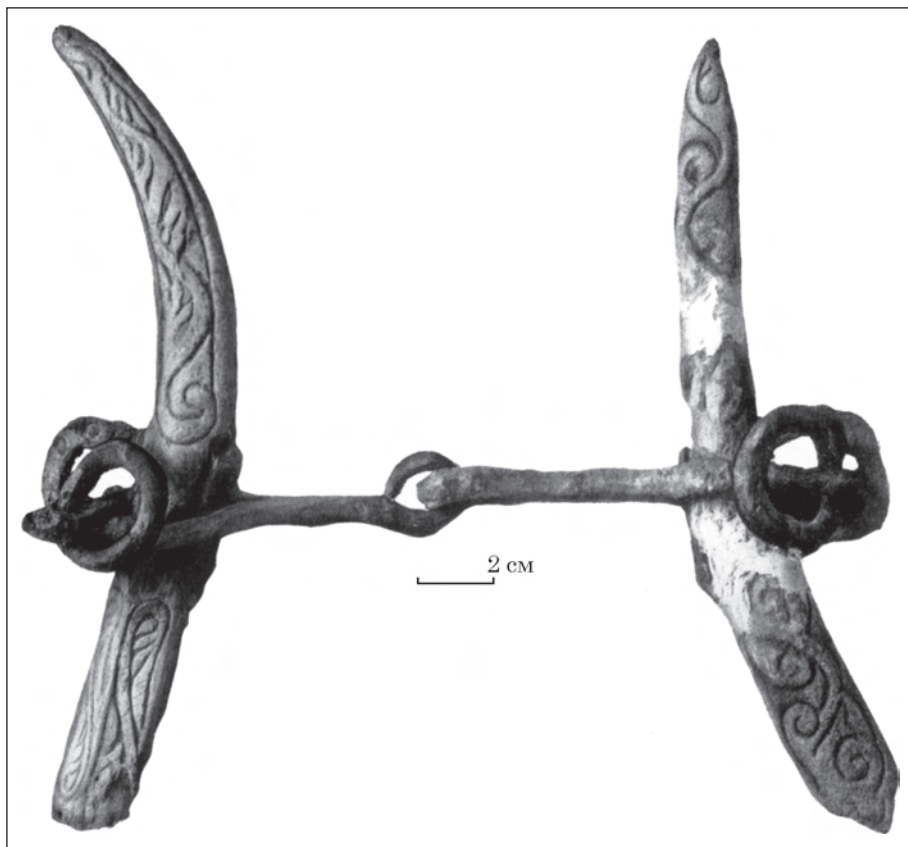
Одне з ранніх поховань представлено залишками кремації на місці, і виявлене на мису лівого корінного берега р. Дніпра. Воно було сильно пошкоджене пізніми перекопками. У розкопі на рівні материка зафіксована пляма сіро-жовтого супіску, яка у північній частині містила пляму світло-сірого супіску (0,37 × 0,4 м), що представляв собою залишки неглибокої ями (до 0,1 м). У цій ямі були виявлені

Рис. 2. Речі з курганів могильника в ур. Високе Поле: 1 — курган 13; 2 — курган 11; 3—4 — курган 10, розкопки С. С. Ширинського 1962 р. (Ширинський 1962)

вуглики, кальциновані кістки та дрібні уламки гончарних посудин. Крім того, у ямі знайдені перепалені невизначені речі з мідного сплаву, серед яких цілий бубонець з хрестовидним прорізом (рис. 4: 1). У південній частині плями знайдені залишки другої неглибокої ями (до 0,1 м), заповнення якої (сірий плямистий супісок) містило розвали двох посудин X ст. та дрібні кальциновані кістки. Одна з посудин була реконструйована з понад 40 фрагментів (рис. 4: 3). Вона досить товстостінна 0,8—0,9 см. Діаметр вінця складає 18 см, діаметр дна — 11 см, висота — 21 см. Горщик жовто-помаранчевого кольору, обпалений та прикрашений у верхній частині лінійним орнаментом, зробленим гребінцем. Друга посудина — мініатюрна, реставрована з 13 фрагментів (рис. 4: 2). У її тісті помітні крупні мінеральні домішки. Діаметр вінця складає 10 см, діаметр денця — 6 см, висота 10,5 см. Посудина не орнаментована. Подібні горщики зустрінуті у похованнях другої половини X ст.

Залишки ще одного зафіксованого в цій частині Любеча поховання представлені камерним похованням кінця X — початку XI ст., дослідженим у 2018—2019 рр. Розміри камери становили 3,40—3,60 × 2,50—3 м, по її дну простежені залишки від зрубних конструкцій у вигляді неглибоких канавок. На дні камери знайдені два скроневі кільця, перстень та хрестик так званого «скандинавського типу», виготовлені зі срібла (рис. 5). Подібні хрестики виявлені у поховальних комплексах X—XI ст.,

Рис. 3. Вудила з кургану в ур. Високе Поле, розкопки М. К. Якимовича 1907 р. (Кирпичников 1973)

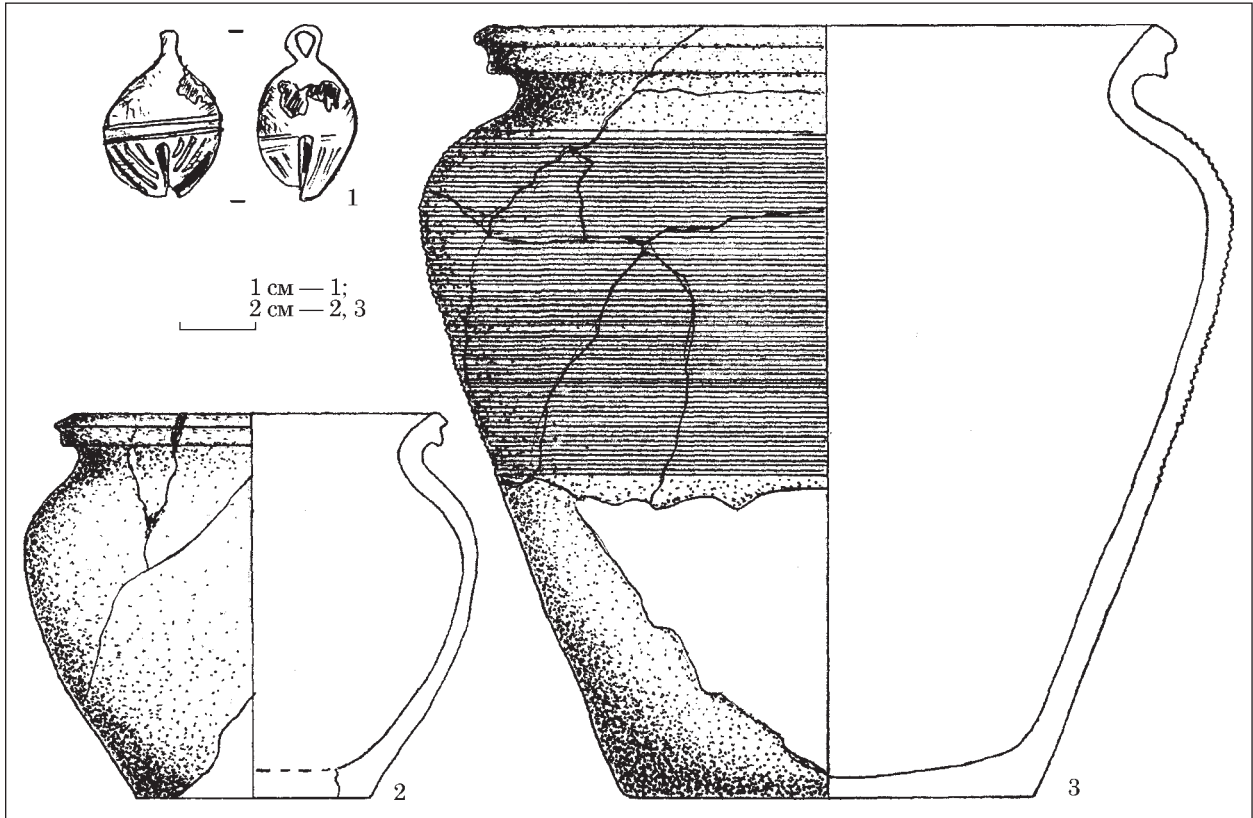

Рис. 4. Речі з поховання Х ст. поблизу кам'яниці П. Полуботка

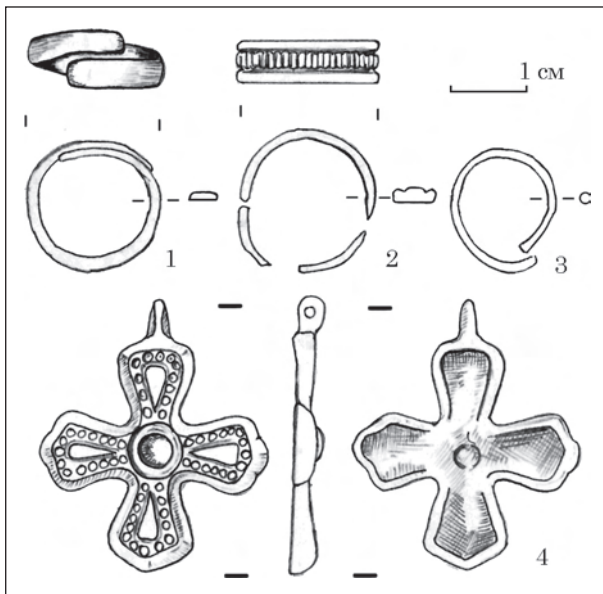

Рис. 5. Речі з камерного поховання кінця Х — початку ХІ ст. поблизу кам'яниці П. Полуботка

у тому числі в камерних похованнях (Михайлов 2016, с. 135), у культурному шарі міст та у складі скарбів (Фехнер 1968, с. 212—214). Литий срібний хрестик з Любеча (рис. 5: 4) розмірами з вушком 3,6 × 3,0 см має у середхресті візерунок, що складається з концентричних кіл та за стилістичними особливостями віднесений нами до першої групи, виділеної А. В. Чурако-

Рис. 6. Решма Х ст.

вою (2017, с. 160—161), попри те, що він має менші розміри у порівнянні з хрестами цієї групи. Крім того, у неглибокій ямці знайдені рештки відра у вигляді двох залізних окуть та дужки, що лежали одне на одному. В іншій ямці виявлено два залізних предмети (один із них — ключ від замка з «жолудями») а також фрагменти кераміки кінця Х — початку ХІ ст.

Таким чином, уперше в цій частині Любеча були досліджені поховання Х — початку ХІ ст. За останні роки під час археологічних досліджень у культурному шарі та споруді середини ХVІІ ст., розташованій північніше кам'яниці, були виявлені речі Х ст., які зустрічаються у похованнях — решма, частина лунниці, золотоскляна намистина, бубонець та булавка з мідного сплаву та інші речі (рис. 6; 7).

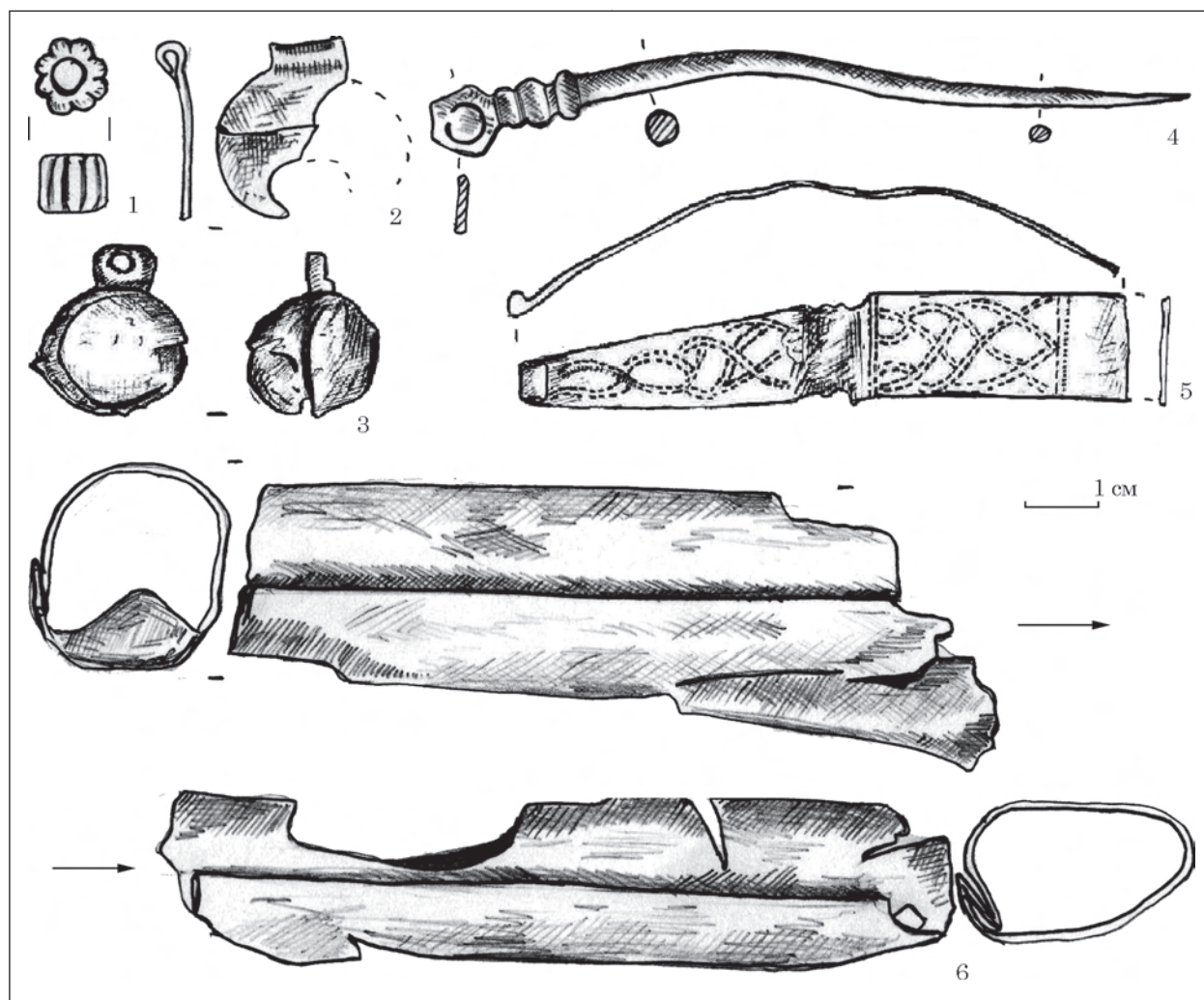

Рис. 7. Речі зі зруйнованого могильника поблизу кам'яниці П. Полуботка

Найбільший інтерес викликає міндалевидної форми решма, відлита з мідного сплаву, з позолотою на лицьовому боці розмірами $4,3 \times 3,7$ см (рис. 6). На решмі — рельєфне зображення чоловічого обличчя в обрамленні рослинного орнаменту. У верхній її частині — два наскрізних отвори, в яких були зафіксовані фрагменти металевого дроту (Веремейчик, Бондар 2018а, с. 311).

На території Давньої Русі це є третя подібна знахідка. Дві попередні були виявлені у Гньоздові (курган 23) та у культурному шарі середини X ст. в Новгороді, яким присвячена окрема публікація К. О. Михайлова (1997, с. 251—260). Автор вважає, що ці престижні ремінні прикраси пов'язані з проникненням в середині — третій чверті X ст. з Центральної Азії на Русь носіїв тюхтятської та сrostкинської культур. Необхідно також відзначити знахідку зі споруди середини XVII ст. окуття спису з мідного сплаву (рис. 7: 6). Подібна знахідка зі срібла була виявлена у багатому камерному похованні в Шестовиці 2006 р. (Коваленко, Моця, Сьтій 2012, с. 330—331). Можна припустити, що розростання Любеча у пізньосередньовіч-

ний та ранньомодерний часи саме у південному напрямку призвело до ранньої руйнації курганного могильника X — початку XI ст.

До курганних старожитностей, вірогідно, слід зарахувати й випадкову знахідку невеликої цілої посудини X ст., виявленої на схилі городища Монастирище (Веремейчик, Бондар 2012, с. 11). Подібні посудини, як правило, зустрічаються у похованнях X ст. Горщик бежево-сірого кольору з діаметром вінця 8,5 см, діаметром денця 6 см, висотою 10,3 см, який має плавно відігнуте назовні вінце та клеймо у вигляді опуклого кола (рис. 8). Дві третини поверхні посудини прикрашено лінійним орнаментом. За повідомленнями О. О. Попка, в цій частині Любеча були зафіксовані кургани в ур. Кургани.

Таким чином, різноманіття поховальних обрядів у курганних групах Любеча беззаперечно свідчать про строкатість населення Любеча на початковому етапі його існування. У матеріалах кінця XIX — початку XXI ст. зафіксовані великі за кількістю курганів групи, що оточували місто з півночі, сходу та півдня. Розбудова Любеча та активна господарська діяльність на-

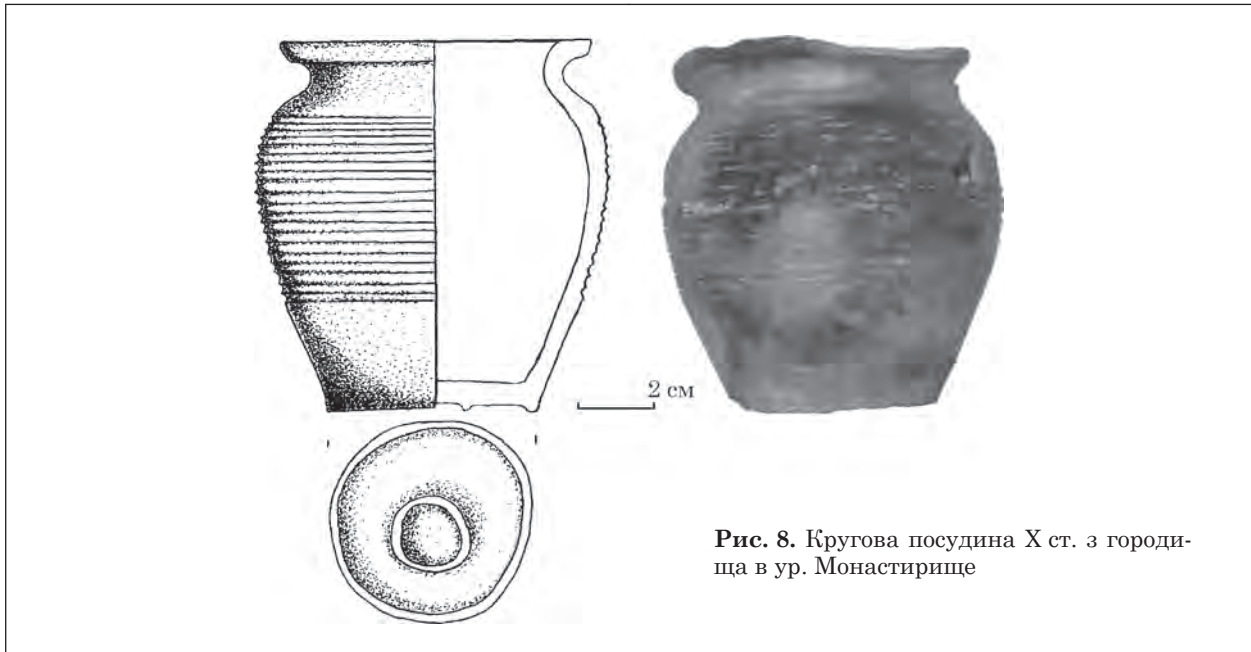

Рис. 8. Кругова посудина Х ст. з городища в ур. Монастирище

селення протягом XVII—XX ст. майже повністю знищили колись великі курганні могильники.

Археологічними дослідженнями в різних частинах Любеча зафіксовані об'єкти Х ст. — це житлові, господарські споруди та ями. Особливо слід відзначити об'єкти, які містили ліпну роменську та ранньогончарну кераміку. До них ми можемо віднести ряд житлових споруд, досліджених на Замковій Горі (3) і на посаді Любеча (2).

Житлові споруди з роменською керамікою були розташовані на Замковій Горі в один ряд, уздовж довгої осі городища на відстані приблизно 10—12 м від південно-східного його краю.

Найбільш північною була споруда 18, досліджена у 2011 р. (розкоп 5) (Веремейчик, Терещенко 2011, с. 18—21). Котлован її підквадратної форми розмірами 4 × 4 м, орієнтований кутами за сторонами світу, та заглиблений у материк на 0,3—0,5 м. Споруда була пошкоджена пізніми перекопами, тому визначити розташування входу не вдалось. По підлозі простежений тонкий (до 5 см) шар глею — підмазки, якою було вкрите дно котловану. У багатьох місцях на поверхні глею зберігся шар щільного темно-сірого супіску потужністю до 4—5 см — натоптаний шар періоду функціонування споруди.

У південному куті, на відстані 0,4 м від південно-західної стінки споруди виявлена піч валькової конструкції розмірами 1 × 1,7—1,8 м. Піч збереглась на висоту 0,3 м від рівня материкової підлоги житла. Челюсті, викладені вальками з глини, повернуті до північно-східного боку. Будівельний матеріал конструкції печі неоднорідний, у стратиграфічному розрізі зафіксовані шари сірого та темно-сірого супіску, печини та згорілої деревини. Внутрішній простір печі заповнений перемішаними шара-

ми червоної глини, печини та супіску різних відтінків, вірогідно, це є залишки зруйнованого зводу печі. Під піччю досліджені три стовпові ями, дві з яких були розташовані в районі челюстей печі.

По дну котловану споруди зафіксована значна кількість стовпових ям, розташованих безсистемно. Виключення складають одинадцять невеликих ямок (діаметр 4—6, глибина 10—15 см), що знаходились на одній лінії вздовж південно-західної стінки споруди.

У заповненні споруди зафіксовані фрагменти роменських ліпних посудин, крім того, зустрінуті поодинокі фрагменти бортиків ліпних сковорідок та ранньогончарних посудин. Із однієї стовпової ями під піччю походив фрагмент вінця гончарної посудини, зробленого з тіста, подібного до ліпних посудин. На ньому є манжет, характерний для посудин середини Х ст. Серед індивідуальних знахідок, необхідно відзначити металеву пластину.

За 5 м південно-західніше від попередньої споруди знаходилась наступна житлова споруда, досліджена експедицією Б. О. Рибаківа у 1958 р. (розкоп XII, споруда 1). Її залишки представлені котлованом підпрямокутної форми розмірами 3,5 × 3,2 м, заглибленим у материк на 0,6 м. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. По підлозі зафіксована значна кількість стовпових ям, розташованих безсистемно, за виключенням ряду ямок уздовж північно-східної стінки, можливо, від плота. Вхід, зруйнований пізньою ямою, розташовувався з північного боку. У південно-західному, протилежному від входу кутку, знаходилась прямокутна піч гарної збереженості, повернута челюстями до північного-заходу. У звіті відзначено, що у центрі печі був зафіксований отвір діаметром 0,4 м, черинь була забита попе-

лом та вугликами, а на ній лежали фрагменти роздавленого ліпного горщика (Рыбаков 1958, с. 43—44). У 2011 р. залишки печі довивчені та отримані додаткові відомості про її конструкцію (Веремейчик 2011, с. 10—11). Розміри печі склали 1,35 × 1,20, черинь — 0,7 × 0,45 м. Глиняні стінки печі були достатньо потужними, товщиною 0,45—0,60, з внутрішнього боку обпалені на 0,05—0,07 м і побудовані на підси́пці з чорного супіску, з великою кількістю вугликів та забутовки з каменю. Шматки каменю розмірами від 5 × 5 до 18 × 9 см були обпалені. У цілому, у забутовці під глиняними стінками печі знайдено понад 250 камінців, а під черинню ще 90. У чорному супіску зустрінуті дрібні кістки тварин і фрагменти ліпних посудин, в тому числі й декілька характерних для роменської культури вінців. Черинь була побудована на місці підквадратної ями 0,85 × 0,85 м, глибиною 0,15 м, заповненою шарами вугликів, попелу, чорного супіску, обпаленої глини, у верхній частині якої знаходилась обпалена черинь. У заповненні споруди знайдені фрагменти ліпної та ранньогончарної кераміки, в тому числі й фрагменти сковорідок з бортиками, біконічне глиняне пряслице, кістяна проколка та циліндричний кістяний предмет.

Залишки наступної житлової споруди з роменською керамікою зафіксовані за 9 м на південний захід від попередньої (споруда 23, розкоп 7, 2012 р.; Веремейчик 2012, с. 17—18). Споруда пошкоджена пізнішими об'єктами. Її котлован розмірами 4 × 4 м орієнтований кутами за сторонами світу, з невеликим зміщенням. Поблизу південного кута були досліджені залишки глинобитної печі, черинь та зводи якої побудовані з використанням каменю.

Розміри печі становили 0,9 × 0,65 м, звід на окремих ділянках зберігся на висоту 0,35 м. Ступінь збереженості печі дозволяє припустити, що челюсті розташовувались з північно-західної сторони. Черинь та внутрішня частина її були складені з каменю та обмазані глиною. Шматки каменю розмірами в середньому 6 × 10 см були обпалені. У добре збережену черинь були вмазані фрагменти ліпної роменської кераміки. Під черенем знаходився шар темно-сірого супіску (0,1 м), в якому у верхній частині лежали камені, а нижня була насичена печиною та вугликами. Тут знайдені фрагменти кераміки роменської культури, в тому числі фрагменти бортиків ліпних сковорідок та мініатюрної ліпної посудини з лискуванням. Крім того, з печі походять фрагменти ранньогончарних посудин, виготовлених з грубого тіста, подібного до тіста ліпних посудин роменської культури. Нижній шар ями під піччю представлений шаром обпаленої глини. Основа печі була побудована в овальній ямі (0,9 × 0,7 м) 0,2 м завглибшки. Поблизу зафіксовані дві стовпові ями.

Уздовж південної стінки споруди виявлені три овальні ями діаметром приблизно 0,5—

0,75 м, із заповнення яких походили фрагменти ліпних роменських та ранньогончарних посудин.

Таким чином, на городищі Замкова Гора виявлена житлова забудова X ст., яка складалась з одного ряду споруд. Всі три житла орієнтовані однаково (кутами за сторонами світу) та мали глиняні печі, розташовані у південному куті. Печі побудовані або за допомогою глиняних вальків, або каменя. У всіх спорудах в керамічному матеріалі переважали ліпні фрагменти кераміки роменської культури, але траплялися і фрагменти ранньогончарної кераміки.

Ще дві житлові споруди (№ 5 і 6) із роменською керамікою були виявлені А. Л. Казаковим і на посаді Любеча під час досліджень 1989 р. (Казаков, Гребень 1991, с. 86—87).

Споруда № 5 з котлованом підквадратної форми розмірами 4,6 × 4,0 × 1,2 м, орієнтована сторонами за сторонами світу. Залишки печі зафіксовані у північно-східному куті. Знайдена у печі кераміка — в основному ранньогончарна, але були і фрагменти ліпної. Споруда зі стовповою конструкцією стін (по кутах та посередині стін знаходились стовпові ями). В її заповненні виявлені пірофілітові пряслиця, оселки, кістяні проколки, ніж, фрагмент скляного перстня. Автори досліджень датували споруду X ст. Поява пірофілітових пряслиць на пам'ятках Чернігівщини датується не раніше середини — другої половини X ст., що дозволяє уточнити датування і зв'язати його до другої половини X ст. (Веремейчик 2008, с. 374).

Друга споруда (№ 6) розмірами 4,3 × 3,8 м, орієнтована також стінами за сторонами світу та заглиблена у материк на 1,2 м. Піч розташовувалась у північно-східному куті споруди. Тут знайдена ліпна роменська та ранньогончарна кераміка. Із заповнення споруди походили ліпні горщики, миски, сковорідки з бортиками та фрагменти ранньогончарного посуду. Крім цього, знайдені фрагмент ножа, бойова сокира, молоточок, дужка від відра, брусок, кістяна проколка та браслет з розширеними кінцями, виготовлений з мідного сплаву. Автори публікації датують житло другою половиною IX — початком X ст. (Казаков, Марченко 1993, с. 31—33), хоча у попередній публікації ця споруда датована кінцем IX — початком X ст. (Казаков, Гребень 1991, с. 86). Серед датуючих предметів цього комплексу можна назвати сокиру та браслет. Сокира відноситься до IV типу, за А. М. Кірпи́чником (Кірпи́чников 1966, с. 35) аналогічні сокири датуються X—XI ст. Подібні браслети з мідного сплаву у більшості своїй, як і знайдений у Любечі, прикрашені по краю розширених кінців бордюром трикутників несправжньої зерні (штамп «вовчий зуб»). Основна маса врахованих В. П. Левашовою (1967, с. 237) таких браслетів знайдена у володимирських курганах, а також в районах Тверського, Углицького та Ярославського

Поволжя в ХІ—ХІІ ст. Схожий браслет, виявлений у Шестовиці, датується Х ст. (Скороход 2012, с. 360). Таким чином, датування цього комплексу можливе пізнішим часом, ніж відзначали автори публікації, принаймні, Х ст.

У 1989—1990 рр. на посаді Любеча А. Л. Казаков досліджував і інші об'єкти Х ст., котрі містили виключно гончарну кераміку. Серед них — дві житлові споруди Х ст., горн для обпалу кераміки та приблизно 40 господарських споруд (Казаков, Потапов 1991, с. 5—6; Казаков, Марченко 1993, с. 35—37). Таким чином, на дослідженій ділянці були виявлені житлові споруди Х ст. як з роменською ліпною керамікою, так і без неї. Окрім жител, розташованих ближче до краю тераси, на цій ділянці зафіксована і велика господарська забудова Х — початку ХІ ст. У наступний період інтенсивність забудови в цій частині Любеча значно знизується (Казаков, Потапов 1991, с. 6).

Важливе значення має час спорудження первісних оборонних укріплень Любеча. Їх дослідженням займалася експедиція під керівництвом Б. О. Рыбакова у 1957—1958 рр. (розкопом керував Л. П. Гусаковський), в результаті чого частково були досліджені південно-західні укріплення городища 1 на площі 70 м². Роботи в основному зосереджувалися на ділянці 1, де були знайдені залишки древо-земляних конструкцій валу і залишки згорілих споруд у його підніжжі. Від першої споруди, вірогідно житлової, знайдено розвал печі розмірами 1,4 × 1,10 м, а під її черенем — овальна яма, заповнена шаром попелу. Піч та яма містили фрагменти кераміки кінця Х — початку ХІ ст. Від іншої споруди дослідили тільки кут, інша частина виходила за межі розкопу. Споруда була заповнена залишками горілих дерев'яних конструкцій. Тут були знайдені численні фрагменти кераміки Х ст. і частина срібної крутогорої лунниці (Рыбаков 1957, с. 33—34).

Вивчення цієї ж ділянки були продовжені у 1958 р. Не дивлячись на те, що у багатьох квадратах у розкопі дослідження не були доведені до материка, вдалось з'ясувати, що первісний вал був побудований у Х ст., а у ХІ ст. його було реконструйовано. Біля підніжжя валу зафіксовано залишки ще одного житла з розвалом печі, яке автор розкопок датував ІХ—Х ст. (Рыбаков 1958, с. 49). О. В. Шекун, який обстежив це городище у 1989 р., виявив поряд з розкопаною ділянкою валу фрагменти кераміки роменської культури та ранньогончарної Х ст. (Шекун 1989, с. 24).

Аналізуючи об'єкти Х ст., виявлені у різних частинах Любеча, складається враження не зміни роменських комплексів давньоруськими, а їх співіснування на певному етапі. На користь цього свідчать факти присутності ранньогончарної кераміки у всіх виявлених комплексах з роменською керамікою та датування речей, виявлених в них.

До вище викладеного, слід додати інформацію про скарби та окремі знахідки арабських і візантійських монет, виявлених на території Любеча.

Перший відомий скарб арабських монет знайшли у 1845 р. на території Мазепиної Гори у Любечі (Замкова — О. В.). О. К. Марков у своїй публікації позначив його під № 289. Із 50 відомих дирхемів із цього скарбу, вісім належали графу Г. О. Милорадовичу, які В. Г. Тизенгаузен визначив наступним чином: Аббасіди — 1; Саманіди — 7. Молодша монета з визначених датована 933 р. (Марков 1910, с. 50).

Другий відомий скарб куфічних монет також походив із Замкової Гори (за публікацією В. В. Кропоткіна — гора Мазепка). Він був виявлений у 1936 р., а декілька монет з його складу потрапили до Національного музею історії України. У зведенні В. В. Кропоткіна він позначений під № 154. Зі скарбу, вага якого становила 683 г, вдалось визначити тільки дев'ять монет: Аббасіди — 2, Саманіди — 5; Зіяріди — 1; Візантія — 1. Молодша монета — дирхем Мансура ібн Нуха, аш-Шаш, датована 975/976 р. (Кропоткин 1971, с. 90).

Окрім скарбів монет, випадково були знайдені окремі монети Х—ХІ ст., частина яких походила з матеріалів археологічних досліджень Любеча.

Так, під час вивчення Замкової Гори експедиція під керівництвом Б. О. Рыбакова у 1958 р., у східній частині городища знайшла дирхем Мікаїла ібн Джафара, карбований у Волзькій Болгарії, вірогідно, у 20-х рр. Х ст. Місце та рік карбування були скопійовані з саманідського дирхема. Він мав вушко та отвір для підвішування, а вага становила 2,32 г. У звіті відзначено, що у розкопі, з якого походив дирхем, синхронно йому культурного шару не виявлено, однак неподалік була досліджена житлова споруда роменської культури і, вірогідно, дирхем був пов'язаний з цим періодом функціонування городища (Рыбаков 1958, с. 42). У публікації В. В. Кропоткіна ця монета позначена під № 155 (Кропоткин 1971, с. 90—91).

Ще одна монета з мідного сплаву, виявлена у 2009 р. Любецькою археологічною експедицією в зоні реконструкції кам'яниці П. Полуботка, зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. За визначенням Е. Олів'є, монета належала Мухаммаду аль Давла Саїду Майяфарікіну (1000—1011 рр.) з династії Марванідів. Судячи за місцем знахідки, вона могла походити з могильника Х — початку ХІ ст., зафіксованого в цій частині Любеча.

Окрім вище перерахованих дирхемів, є дані про випадкові знахідки візантійських монет. Так, у книзі Г. О. Милорадовича (1905, с. 4) згадується про мідну візантійську монету з території Любеча у 1889 р., яка належала Костянтину ІХ та його дружині Зої, і датується початком ХІ ст.

Ще одна візантійська монета (вірогідно, випадково) була виявлена 1958 р. у Любечі в ур. Пристанище (Затон). На жаль, докладніших відомостей про цю монету у звіті Б. О. Рибаківа не наведено.

Таким чином, старожитності Любеча X — початку XI ст. представлені культурним шаром, зафіксованим на великій території, похованнями і об'єктами (житловими, господарськими, оборонними) цього часу, а також знахідками скарбів та окремих монет.

У науковій літературі існують різні погляди щодо комплексів з роменською ліпною і ранньогончарною керамікою у Любечі. Один з них відстоює А. Л. Казаков (2010, с. 113), суть якого полягає у тому, що Любеч є сіверянським родоплемінним центром і саме його захопив Олег під 882 р. Посилаючись на результати розкопок Б. О. Рибаківа, автор статті робить висновок, що перші укріплення у Любечі з'являються ще у сіверянський час, і формування давньоруського Любеча відбулось на основі роменського центру IX ст. (Казаков, Марченко 1993, с. 37).

О. В. Григорьев, користуючись публікаціями А. Л. Казакова (Казаков, Марченко 1993, с. 30—37), висловив більш помірковану точку зору, відзначивши, що Любеч, який не мав синхронної сільської округи, слід розглядати як «опорний пункт слов'янської колонізації» (Григорьев 2000, с. 197). У той же час, у подальших публікаціях автор не вніс територію округи Любеча, розташовану на лівому березі р. Дніпра, у зону заселення слов'янами і підкорену Хазарським каганатом (Григорьев 2009, с. 216).

О. В. Комар звернув увагу, що у Любечі, як і в інших пунктах (Чернігові, Києві, Вишгороді), комплекси, де присутня одночасно роменська ліпна та гончарна кераміка, можуть відноситися тільки до кінця IX ст. та інтерпретуватися «як відображення переселення невеликих груп сіверян в ці міста Олегом. Вірогідно, участь сіверян у засвоєнні давньоруських міст Чернігова та Любеча пов'язане з тією ж переселенською князівською політикою після підкорення сіверян у 884 р.» (2012, с. 357).

Найближчі комплекси з давньоруською та роменською керамікою відомі на значній відстані від Любеча, на пам'ятках Подесення — в Чернігові (Казаков, Черненко 2007, с. 120), Седневі (Коваленко 1984, с. 271—272) та далі на схід, а також північніше — у Гомельському Подніпров'ї (Макушников 2009, с. 22—23).

Однак, на території межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра, яка добре досліджена в археологічному плані, не виявлено жодної пам'ятки, на якій були знайдені комплекси з роменською ліпною керамікою. Тут виявлена густа мережа сільських поселень, городищ та курганних могильників X ст., розташованих поміж Черніговом та Любечем (Шекун, Веремейчик 1988). В цьому регіоні розкопано 18 поселень, у тому числі й розташованих у безпосе-

редній близькості до Любеча (Козарки, Клонов, Ліскове та інші) (Веремейчик 2010, с. 211). На ряді поселень (Ліскове, Шумлай) знайдені об'єкти рубежу IX—X ст., але ні в культурному шарі, ні в цих об'єктах не зустрінуто ліпної роменської кераміки (Шекун, Веремейчик 1999, с. 10—11).

Згадка Любеча в літопису наприкінці IX ст. дозволяє гіпотетично припустити створення міста до цієї дати. Однак сама дата (882 р.), як і інші літописні дати та події IX—X ст., у сучасній історичній науці викликали ряд дискусій, заснованих на текстологічних дослідженнях, які привели в цілому до нового витка реконструкції схеми історії початкового літописання (Гиппиус 2012, с. 61; Стефанович 2012, с. 572—574). Усі учасники дискусії відзначали, що первісний текст не розділявся на дати, які були вставлені літописцями пізніше (Гиппиус 2012, с. 51).

У цьому зв'язку викликає інтерес думка про більш пізню та умовну дату літописної згадки, в якій оповідаються події 882 р., пов'язані з захопленням Києва Олегом, ніж це відображено на сторінках літопису (Гиппиус 2012, с. 62; Стефанович 2012, с. 537).

Враховуючи певні обмеження археологічних джерел в реконструкції історичних подій і намагаючись не повторити спроби ілюструвати археологічними матеріалами повідомлення літописів, дозволимо собі зробити деякі висновки з вище викладеного.

Розповсюдження археологічного і нумізматичного матеріалу на території Любеча датується першою половиною — серединою X ст. Враховуючи те, що археологія фіксує зазвичай масові, а не поодинокі явища, можна припустити, що початок виникнення Любеча був дещо раніше визначеного періоду.

У початковий період свого існування, у Любечі спостерігається присутність різних груп населення, у тому числі і представників роменської культури, які деякий час зберігали свою самобутність. Які події викликали їхню появу на лівому березі Дніпра, на значній відстані від їхньої основної території, вірогідно, назавжди залишаться в зоні припущень, оскільки у письмових джерелах про це немає свідчень.

Це можуть бути, з одного боку, спроби колонізації ключової території на Дніпрі, яка стала важливою з початком функціонування шляху «Із варяг у греки», причому, виникає питання, звідкіля ця група населення прийшла, зі сходу, з боку Чернігова, чи з півночі, з боку Гомельського Подніпров'я. Із іншого боку, це можуть бути переселенці, добровільно або примусово розміщені у вузловому пункті на Дніпрі.

Таким чином, на підставі виявленого археологічного матеріалу, Любеч виник, вірогідно, на рубежі IX—X ст., а в середині X ст. уже представляв собою значний центр Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1906. Дневник раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 г. В: Трутовский, В. К. (ред.). *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*. Москва: Типография В. Н. Воронова, 1, с. 28-35.
- Атлас... 1991. *Атлас Черниговской области*. Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР.
- Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. Работы в губерниях Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области Войска Донского*. Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг.
- Веремейчик, Е. М. 2008. Пирофиллитовые пряслица из сельських поселений Черниговского Полесья. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 339-375.
- Веремейчик, О. М. 2010. Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень Чернігівського Полісся. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 209-215.
- Веремейчик, О. М. 2011. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2011 р. Т. 4. Розкоп 6*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/41.
- Веремейчик, О. М. 2012. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2012 р. Т. 1*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/14.
- Веремейчик, Е. М. 2014. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі*. Київ: Стародавній світ, с. 208-216.
- Веремейчик, О. М. 2015. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 280-282.
- Веремейчик, Е. М. 2018. Археологічні дослідження Любецької експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. В: Метлицкая, В. М. (ред.). *Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья*. Минск: Четыре четверти, с. 36-44.
- Веремейчик, О. М., Терещенко, О. В. 2011. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2011 р. Т. 3. Розкоп 5*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/41.
- Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2012. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі Монастирище, печері Прп. Антонія та посаді літописного Любеча на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2012 р. Т. 2*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/14.
- Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Монастирище, Фортеці та посаді Любеча на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2015 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2017. *Науковий звіт про археологічні дослідження на посаді Любеча на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2018а. Дослідження Любецької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 311-312.
- Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2018b. *Науковий звіт про археологічні дослідження на посаді Любеча на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Гиппиус, А. А. 2012. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках. Археологическая панорама*. Москва: Вологда: Древности Севера, с. 37-62.
- Гончаров, В. К. 1952. Розкопки древнього Любеча. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 132-138.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII—начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°.
- Григорьев, А. В. 2009. О славянских землях Хазарского каганата. *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света, с. 214-221.
- Казаков, А. Л., Гребень, П. Н. 1991. Роменские комплексы Любеча (по материалам исследований 1989 г.). В: *Гомельщина: археология, история памятники. Тезисы II Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики*. Гомель, с. 86-87.
- Казаков, А. Л., Потапов, І. О. 1991. Розкопки в Любечі в 1990 р. В: *Питання вітчизняної та зарубіжної історії*. Чернігів: Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка, с. 5-6.
- Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любецького посаду в IX—XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.
- Казаков, А., Черненко, Е. 2007. Черниговский детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов. В: Васюта, О. П. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів: Деснянська правда, с. 119-125.
- Казаков, А. Л. 2010. Літописна «сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 109-115.
- Кирпичников, А. Н. 1966. *Древнерусское оружие. Т. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: Наука. Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1-36.
- Кирпичников, А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX—XIII вв.* Ленинград:

Наука. Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1-36.

Коваленко, В. П. 1984. Исследования летописного Сновска. *Археологические открытия 1982*, с. 271-272.

Коваленко, В., Ситий, Ю. 2008. Батуриин, відкритий археологами (частина I) В: Когут, З. (ред.). *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуриинської трагедії*. Київ: Видавництво Олени Теліги, с. 97-145.

Коваленко, В., Моця, А., Сытый, Ю. 2012. Новейшие скандинавские находки в погребениях Шестовицы. В: Андрощук, Ф., Зоценко, В. *Скандинавские древности Южной Руси*. Paris: АСНСВуз, с. 322-350. Occasional Monographs, 3.

Константин Багрянородный. 1991. *Об управлении империей*. Москва: Наука.

Комар, А. В. 2012. Чернигов и нижнее Подесенье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках. Археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 334-365.

Кропоткин, В. В. 1971. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе. *Нумизматика и эпиграфика*, IX, с. 76-97.

Лаврентьевская летопись. 1962. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Издательство восточной литературы, 1.

Левашова, В. П. 1967. Браслеты. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Москва: Советская Россия, с. 207-252. Труды ГИМ, 43.

Макушников, О. А. 2009. *Гомельское Поднепровье в V—сердине XIII вв. Социально-экономическое и этнокультурное развитие*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.

Марков, А. 1910. *Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)*. Санкт-Петербург: ИАН.

Милорадович, Г. А. 1905. *Любеч и его святыни*. Санкт-Петербург: Тип. Альтшулера.

Михайлов, К. А. 1997. Центральнаазиатские ремешные украшения в материалах древнерусских памятников X в. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 11, с. 251-260.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*. Санкт-Петербург: Бранко.

Попко, А. А. 1947. *Археологические памятники по Днепру в р-не Любеча*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/20.

Рыбаков, Б. А. 1957. *Отчёт о раскопках в Любече в 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/17а.

Рыбаков, Б. А. 1958. *Отчёт о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/25.

Рыбаков, Б. А. 1960. *Отчёт Черниговской экспедиции ИА АН СССР за 1960 г. (раскопки в Любече)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/37.

Рыбаков, Б. А. 1964. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. *Краткие сообщения Института археологии*, 99, с. 21-23.

Скорород, В. 2012. Находки скандинавского происхождения из раскопок Шестовицкого поселения 1983—2009 гг. В: Андрощук, Ф., Зоценко, В. *Скандинавские древности Южной Руси*. Paris: АСНСВуз, с. 322-350. Occasional Monographs, 3.

Стефанович, П. С. 2012. «Сказание о призвании варягов» или Origo gentis russorum? *Древнейшие государства Восточной Европы 2010*, с. 514-583.

Фехнер, М. В. 1968. Крестовидные привески «скандинавского» типа. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь*. Москва: Наука, с. 210-214.

Шекун, А. В., Веремейчик, Е. М. 1988. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 93-110.

Шекун, А. В. 1989. *Отчёт об охранных археологических исследованиях на поселениях XI—XIII вв. Лесковое-2 у с. М. Листвен Репкинського р-на и археологические разведки в Черниговском и Репкинском р-нах Черниговской обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/200.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: Деснянська правда.

Ширинский, С. С. 1962. *Отчёт о раскопках, произведённых в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/56.

Чуракова, А. Ю. 2017. Подвески — кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси X—XI вв. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Elite ou Egalite... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Бранко, с. 159-177.

Якимович, М. К. 1907. *Отчёт о раскопках и разведках, произведённых в 1907 году у м. Любеча Городнянского уезда Черниговской губернии*. НА ИИМК РАН РА, ф. 1, № 69.

Ясновська, Л. В. 1997. Из історії археологічного вивчення Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 171-174.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1906. Dnevnik raskopok, proizvedennykh v Chernigovskoy gub. v 1881 g. In: Trutovskiy, V. K. (red.) *Trudy Moskovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustroystvu XIV Arkheologicheskogo syezda*. Moskva: Tipografiya V. N. Voronova, 1, s. 28-35.

Atlas... 1991. *Atlas Chernigovskoy oblasti*. Moskva: Glavnoye upravleniye geodezii i kartografii pri Sovete Ministrov SSSR.

Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenburga 1888—1902 gg. Raboty v guberniyakh Kievskoy, Poltavskoy, Khar'kovskoy, Kamenets-Podolskoy, Ekaterinoslavskoy, Tavricheskoy, Chernigovskoy, Mogilevskoy, Novgorodskoy, Smolenskoy i v Oblasti Voyska Donskogo*. Sankt-Peterburg: Tovarishchestvo R. Golike i A. Vilborg.

Veremeychik, E. M. 2008. Pirofillitovyye pryaslitsa iz selskikh poseleniy Chernigovskogo Polesia. *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii*, 20, s. 339-375.

Veremeychik, O. M. 2010. Rezultaty ta perspektyvy arkheolohichnykh doslidzhen silskykh poselen Chernihivskoho Polissia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 209-215.

Veremeychik, O. M. 2011. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhenia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva «Istoryko-arkheolohichni kompleks «Drevnii Liubech» u smt. Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2011 r. T. 4. Rozkop 6*. NA ІА НАН України, ф. 64, 2011/41.

Veremeychik, O. M. 2012. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhenia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva «Istoryko-arkheolohichni kompleks «Drevnii Liubech» u smt. Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2012 r. T. 1*. NA ІА НАН України, ф. 64, 2012/14.

Veremeychik, E. M. 2014. Itogi i perspektyvy arkheologicheskogo izucheniya Lyubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 208-216.

Veremeychik, O. M. 2015. Doslidzhennia u smt Liubech Chernihivskoi oblasti u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 280-282.

Veremeychik, E. M. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka. In: Metlitskaya, V. M. (ed.). *Dneprovskiy parom. Prirodnoye edinstvo i istoriko-kulturnoye vzaimodeystviye belorussko-ukrainskogo pogranichia*. Minsk: Chetyre chetverti, s. 36-44.

Veremeychik, O. M., Bondar, O. M. 2012. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi Monastyryshche, pecheri Prp. Antoniiia ta posadi litopysnoho Liubecha na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva «Istoryko-arkheolohichni kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2012 r.* T. 2. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/14.

Veremeychik, O. M., Tereshchenko, O. V. 2011. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva «Istoryko-arkheolohichni kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2011 r.* T. 3. Rozkop 5. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/41.

Veremeychik, O. M., Bondar, O. M. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Monastyryshche, Fortetsi ta posadi Liubecha na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva «Istoryko-arkheolohichni kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2015 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Veremeychik, O. M., Bondar, O. M. 2017. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na posadi Liubecha na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva «Istoryko-arkheolohichni kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2017 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Veremeychik, O. M., Bondar, O. M. 2018a. Doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 311-312.

Veremeychik, O. M., Bondar, O. M. 2018b. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na posadi Liubecha na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva «Istoryko-arkheolohichni kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2018 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Gippius, A. A. 2012. Do i posle Nachalnogo svoda: ranyaya letopisnaya istoriya Rusi kak obyekt tekstologicheskoy rekonstruktsii. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh. Arkheologicheskaya panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 37-62.

Honcharov, V. K. 1952. Rozkopky drevnoho Liubecha. *Arkheolohichni pam'atky URSSR*, 3, s. 132-138.

Grigoryev, A. V. 2000. *Severskaya zemlya v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i K^o.

Grigoryev, A. V. 2009. O slavyanskikh zemlyakh Khazar-skogo kaganata. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XLIX: Slozheniye russkoy gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekoy istorii Starogo Sveta, s. 214-221.

Kazakov, A. L., Greben, P. N. 1991. Romenskiye komplekсы Lyubecha (po materialam issledovaniy 1989 g. In: *Gomel'shchina: arkheologiya. istoriya pamyatniki. Tezisy II Gomelskoy oblastnoy nauchnoy konferentsii po istoricheskomu krayevedeniyu, 1991 g. Sektsiya arkheologii i numizmatiki*. Gomel, s. 86-87.

Kazakov, A. L., Potapov, I. O. 1991. Rozkopky v Liubechi v 1990 r. In: *Pytannia vitchyznianoï ta zarubizhnoi istorii*. Chernihiv: Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichniy instytut im. T. H. Shevchenka, s. 5-6.

Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu v IX—XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.

Kazakov, A., Chernenko, E. 2007. Chernigovskiy detinets IX—XIII vv. v svete novykh arkheologicheskikh materialov. In: Vasiuta, O. P. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta ranomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Evropy*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 119-125.

Kazakov, A. L. 2010. Litopysna «sivera» i litopysni mista Chernihovo-Sivershchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia*

Ukrainy, 1: Problemy davnorusskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 109-115.

Kirpichnikov, A. N. 1966. *Drevnerusskoye oruzhiye. T. 2. Kopia. sulitsy. boyevyye topory. bulavy. kisteny IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: Nauka. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-36.

Kirpichnikov, A. N. 1973. *Snaryazheniye vsadnika i verkhovogo konya na Rusi v IX—XIII vv.* Leningrad: Nauka. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-36.

Kovalenko, V. P. 1984. Issledovaniya letopisnogo Snovska. *Arkheologicheskkiye otkrytiya 1982*, s. 271-272.

Kovalenko, V., Sytyi, Yu. 2008. Baturyn, vdkryty arkheolohamy (chastyna I) In: Kohut, Z. (ed.). *Batrumska starovyna. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 300-littiu Baturynskoi trahedii*. Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihiy, s. 97-145.

Kovalenko, V., Motsya, A., Sytyi, Yu. 2012. Noveyshiye skandinavskiyе nakhodki v pogrebeniyakh Shestovitsy. In: Androshchuk, F., Zotsenko, V. *Skandinavskiyе drevnosti Yuzhnoy Rusi*. Paris: ACHCByz, s. 322-350. Occasional Monographs, 3.

Konstantin Bagryanorodnyy. 1991. *Ob upravlenii imperiyye*. Moskva: Nauka.

Komar, A. V. 2012. Chernigov i nizhneye Podesenye. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh. Arkheologicheskaya panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 334-365.

Kropotkin, V. V. 1971. Novyye nakhodki sasanidskikh i kuficheskikh monet v Vostochnoy Evrope. *Numizmatika i epigrafika*, IX, s. 76-97.

Lavrentyevskaya letopis. 1962. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1.

Levashova, V. P. 1967. Braslety. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoy derevni X—XIII vv.* Moskva: Sovetskaya Rossiya, s. 207-252. Trudy GIM, 43.

Makushnikov, O. A. 2009. *Gomelskoye Podneproye v V — seredine XIII vv. Sotsialno-ekonomicheskoye i etnokulturnoye razvitiye*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.

Markov, A. 1910. *Topografiya kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh)*. Sankt-Peterburg: IAN.

Miloradovich, G. A. 1905. *Lyubech i ego svyatyni*. Sankt-Peterburg: Tip. Altshulera.

Mikhaylov, K. A. 1997. Tsentralnoaziatskiye remennyye ukrasheniya v materialakh drevnerusskikh pamyatnikov X v. *Novgorod i Novgorodskaya zemlya. Istoriya i arkheologiya*, 11, s. 251-260.

Mikhaylov, K. A. 2016. *Elitarnyy pogrebalnyy obryad Drevney Rusi*. Sankt-Peterburg: Branko.

Popko, A. A. 1947. *Arkheologicheskkiye pamyatniki po Dnepru v r-ne Lyubecha*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/20.

Rybakov, B. A. 1957. *Otchet o raskopkakh v Lyubeche u 1957 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/17a.

Rybakov, B. A. 1958. *Otchet o rabote Yuzhno-Russkoy ekspeditsii za 1958 g. v g. Lyubeche*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/25.

Rybakov, B. A. 1960. *Otchet Chernigovskoy ekspeditsii IA AN SSSR za 1960 g. (raskopki v Lyubeche)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1960/37.

Rybakov, B. A. 1964. Lyubech — feodalnyy dvor Monomakha i Olgovichey. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 99, s. 21-23.

Skorokhod, V. 2012. Nakhodki skandinavskogo proiskhozhdeniya iz raskopok Shestovitskogo poseleniya 1983—2009 gg. In: Androshchuk, F., Zotsenko, V. *Skandinavskiyе drevnosti Yuzhnoy Rusi*. Paris: ACHCByz, s. 322-350. Occasional Monographs, 3.

Stefanovich, P. S. 2012. «Skazaniye o prizvanii varyagov» ili Origo gentis russorum? In: *Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Evropy 2010*, s. 514-583.

Fekhner, M. V. 1968. Krestovidnyye priveski «skandinavskogo» tipa. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slavyane i Rus*. Moskva: Nauka, s. 210-214.

Shekun, A. V., Veremeychik, E. M. 1988. Selishcha IX—XIV vv. v mezhdurechye nizoviy Desny i Dnepra. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 93-110.

Shekun, A. V. 1989. *Otchet ob okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniyakh na poselenii XI—XIII vv. Leskovoye-2 u s. M. Listven Repkinskogo r-na i arkheologicheskkiye*

razvedki v Chernigovskom i Repkinskom r-nakh Chernigovskoy obl. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/200.

Shekun, O. V., Veremeychuk, O. M. 1999. *Davnoruske poselennia Liskove*. Chernihiv: Desnianska pravda.

Shirinskiy, S. S. 1962. *Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1962 godu Chernigovskim otryadom Pridneprovskoy ekspeditsii Instituta arkhologii AN SSSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/56.

Churakova, A. Yu. 2017. Podveski — kresty «skandinavskogo tipa» v kontekste pogrebalnoy kultury Drevney Rusi X—XI vv. In: Platonova, N. I. (ed.). *Elite ou Egalite... Severnaya Rus i kulturnyye transformatsii v Evrope VII—XII vv.* Sankt-Peterburg: Branko, s. 159-177.

Yakimovich, M. K. 1907. *Otchet o raskopkakh i razvedkakh, proizvedennykh v 1907 godu u m. Lyubecha Gorodnyanskogo uyezda Chernigovskoy gubernii*. NA IIMK RAN RA, f. 64, f. 1, N 69.

Yasnovska, L. V. 1997. Z istorii arkhеологічного вчнення Liubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Liubetskyi z'izd kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii, prysviachenoi 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 171-174.

O. M. Veremeychuk

HISTORICAL TOPOGRAPHY OF LUBECH IN 10th—11th CENTURIES

The antiquities of Lubech of the 10th — the beginning 11th century are represented by cultural layer, fixed on large territory, burial assemblages and structures (residential, household, defensive) of this time, as well as finds of hoards and single coins.

The complex of archaeological sites of Lubech 10th century consists of settlements, suburbs (posads) and burial mounds. Settlements are located along the edge of the indigenous terrace of the left bank of the Dnieper River (Lysa Gora, Zamkova Gora, Gorodische—1, settlement Monastyrische). Posads adjoining them from the east and south. Podil (down town) is located under the settlements, in the floodplain of the Dnieper river.

From the north, east and south, the territory of the city was surrounded by burial mounds. In 1947 O. O. Popko recorded 6 mound groups which were located in the central part of the settlement (Dubret site), on Lysa Gora (Mokriivshchina site), northwest of the settlement, near the Dnieper floodplain (Chabotok site), in the northern part of Lubech, on Visokomy Poli (Kolovoroty site), east of Lubech (Duhivschina site) and in the southern part of the settlement, near the Podol-

nitsky Gora (settlement Monastyrische), in Kurgan site. In 2017—19, the remains of mounds near house of P. Polubotok were also archaeologically recorded.

During the end of 19th — beginning 21st centuries in different mound groups of Lubech 39 burials 10th — early 11th centuries have been excavated. The diversity of burial rites in the mound groups of Lubech testifies of the variegated nature of the Lubech population at the initial stage of its existence.

Residential and household buildings of this time are recorded at Zamkova Gora, Horodysche 1 and Lubech-posad. Some of them contained the hand-made and wheel-made pottery of Romenska culture. At the settlement Zamkova Gora the residential buildings of the 10th century which consisted of one row of structure were found. Three dwellings with clay ovens located in the southern corners of the structures were discovered. Ovens were built either using clay rollers or stone. In all constructions the hand-made pottery of Romenska culture was dominated but some fragments of early wheel-made pottery were also occurred.

Two more residential buildings with Romenska culture hand-made ceramics were found at the posad of Lubech. The residential and utility buildings of the 10th century with the wheel-made pottery were also discovered. Some sites with the hand-made pottery of Romenska culture were partially excavated at the Horodysche 1.

Hoards and individual finds of Arab coins and single finds of Byzantine coins of 10th — beginning of 11th century come from Lubech.

Analyzing the archaeological material it can be concluded that Lubech probably originated at the turn of the 9th—10th centuries, and in the mid-10th century it was already the significant center of Eastern Europe.

Keywords: Lubech, Historical Topography, 10th—11th centuries.

Одержано 06.10.2019

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, 14013, Україна.

VEREMEYCHUK Olena, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, the National University «Collegium of Chernihiv» named after T. G. Shevchenko, Het'mana Polubotka str., 53, Chernihiv, 14013, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3020-8342;

e-mail: weremeichuk@ukr.net.